

Szendrei Janka

Új adat a magyar Te Deum kérdéséhez

Mikor Magyarország a XI. század elején a kereszténységhez csatlakozott, bevezette egyházaiban a Te Deumnak, ennek az őskeresztény himnusznak a közel mindennapos éneklését is. E korban az ének szövege is, dallama is régen elérte már végleges alakját Európában. A megállapodás azonban mást jelentett a szövegre, mint a dallamra nézve. A szöveg majdnem teljesen rögzült, kanonizálódott. A dallamnak az emlékezetben rögzült ugyan a váza, a modellje —ilyen értelemben a Te Deumnak egész Európában egyetlen dallama volt—, részleteit azonban a különféle helyi hagyományok szabályozták, írás helyett megállapodásszerűen, sokszor egymástól eléggé eltérő módon. A dallam részletei tehát a helyi gyakorlatnak megfelelően változhattak.

Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézete régizene-történeti osztályának vezetője, a LFZE Egyházzene Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke.

A szájhagyományos életmód törvényei olyan dallamok esetében érvényesülnek meghatározó módon, melyeket gyakran, akár naponta énekelnek. Az ilyen dallamokat —s a Te Deum, főként a középkorban, közéjük tartozott— nem siettek kottával rögzíteni; arra nem is volt szükség, mindenki fejből tudta őket. Elég volt a zsoltárkönyv végére írott szöveget kézben tartani ahhoz, hogy mindenki elővegye emlékezetéből a dallamot is, az éppen érvényes helyi változatban. Ezért maradt ránk olyan kevés kottás Te Deum-feljegyzés, bárhová nézünk Európában.

A helyi dallamváltozatok közül éppen a magyarországi volt az egyik legjellegzetesebb. Mi is jellemezte ezt a hazai Te Deumot?

A 70-es években több munkában is foglalkoztam a darab magyarországi kottás feljegyzéseivel.¹ Soruk elég későn, a XIV. században indul. E legrégebbi itthoni leírás egy ferences kódexben található, s a Te Deum jól felismerhető „római” (kuriális) dallamváltozatát rögzíti.² Ezt két, közel egyidős emlék követi: a korábbi egy XV. századvégi pálos antifonáléban (a zágrábi MR 8-as kódexben) olvasható, a kissé későbbi egy világi ember, bizonyos Simon 1508-ban írt imádságoskönyvében, a Peer-kódexben.³ A pálos kódex végig latin nyelvű, s hiva-

¹ Janka Szendrei: „Die Tedeum-Melodie im Kodex Peer”, *Studia Musicologica* 14 (1972) 169–201. Uő: „Tedeum als ungarischer Volksgesang im Mittelalter”, *Studia Musicologica* 15 (1973) 304–320. Uő: „Első hangjegyes népénekünk. (A Te Deum-dallam magyarországi története)”, in *Népzene és zenetörténet*. III. Szerk. Vargyas Lajos. Budapest 1977. 102–133., 262–275.

² P. Dominicus Johner (*Wort und Ton im Choral*. Leipzig 1953. 257–258.) ezt a dallamot „Der Tonus juxta morem Romanorum” címmel közli.

³ Lásd az 1. jegyzetben idézett irodalmat!

talos rendi liturgiát tartalmaz. A másik kézirat magyar nyelvű és magánszükségletre készült, a Te Deum is magyar nyelvű benne. A pálos kódex végig kottás, a Peer-kódex ima- és énekszövegei között viszont egyedül a Te Deum kapott hangjelzést. A pálos kódex az esztergomi notációt használja, a Peer-kódex azt a gótikus keveréknotációt, melyet a hazai világi egyházak iskoláiban tanítottak. A két adat tehát nem azonos környezetből származik: az első rendi, a második szekuláris háttérre utal.

A nyelvi és egyéb különbségek ellenére a két Te Deum-följegyzés *dallama* szinte teljesen azonos. Ez a tény pedig a közölt zenei változat megbízhatóságára, állandóságára s szélesebb körű elterjedtségére mutat. Valójában a pálos változat már egymaga is bír ilyen üzenettel, hiszen tudjuk, hogy a pálosok az esztergomi liturgiát tették rendi rítusukká, s ennek megfelelően a legtöbb zenei megoldásuk valójában országosan jellemző.

A két középkorvégi zenei Te Deum-adat megbízhatósága, érvényességi körének kitapintása azért fontos, mert igen különleges dallamváltozatot közölnek. Olyan változatot, melyet a kutató általában nem is hisz el első látásra, hanem a leírás helyességét kezdi vizsgálni. Magam egykor külön tanulmányt szenteltem csupán a Peer-kódex olvasatának.⁴

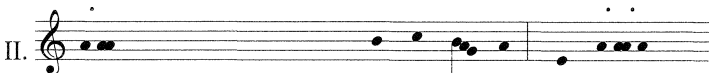
Te De-um lau- da-mus, te Do- mi-num con-fi- te- mur.

Te ae-ternum Pa- trem, omnis ter-ra ve- ne- ra- tur.

Ti- bi omnes an-ge- li ...

Tu ad liberandum susceptu- rus ho- mi- nem, non horruisti

vir- gi- nis u- te- rum.

⁴ Janka Szendrei: „Die Tedeum-Melodie ...”.

III.

Salvum fac populum tuum, Do-mi-ne, et be-nedic heredita-
ti tu-ae. Et re-ge e-os, et ex-tolle il-los
us-que in ae-ter-num:

IV.

Per sin-gu-los di-es be-ne-di-ci-mus te. Et lau-damus...

1. példa. A négy szakasz dallamformulái: Pálos antifonále XV. század vége, Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 8.

Mi is a különleges ebben a dallamváltozatban? Két zenei jellegzetességet kell kiemelnünk, s ezzel el is választottuk a magyarországi dallamot az ismert egyéb európaiaktól.

1) Eltér az átlagos gyakorlattól elsősorban a negyedik szövegszakasz dallamformulája. A Te Deum négy határozottan eltérő tartalmú szövegszakaszból áll,⁵ s ezek zeneileg is meg vannak különböztetve egymástól. Az első szakasz (földről lefelé számítva) c–g tetrachordban mozog; a második a-n recitál, s negyedik tónusú zsolnárdallam módjára e-re zárja a sorokat; a harmadik szakasz a negyedik tónus mély rétegét használja (földről lefelé számolva f–c főhangokkal). Eredetileg, a régmúltban e harmadik szakasz végén volt a zárás. A negyedik, zsolnártörsekből összeállított szövegrész nem tartozott a Te Deum ősi anyagához, valószínűleg akkor kapcsolták a költeményhez, mikor azt a zsolozsma ismétlődő tételévé tették. Ezt a másodlagosságot a zene úgy érzékelteti, hogy nem hoz saját dallamot, hanem a második szövegrész dallamát idézi vissza. A klasszikus európai Te Deum-dallamok így ABCB felépítésűek lettek.⁶ A két középkor-végi magyar forrás szerint viszont a negyedik rész dallama nem pontos ismétlése, hanem erős variánsa a második szövegrész dallamának. A sorok zárata a recitáló hangra emelkedik vissza, mintha a negyedik tónusú

⁵ Kiváló szövegelemzés és történet: Ernst Kähler: *Studien zum Te Deum und zur Geschichte des 24. Psalmes in der alten Kirche*. Göttingen 1958.

⁶ Egy klasszikus változat bemutatása és zenei elemzése: Peter Wagner: *Einführung in die Gregorianischen Melodien III. Gregorianische Formenlehre*. Leipzig 1921. 224–228.

zsolttárdallam egy másik differenciáját használnánk. A szerkezet tehát ABCB_{var} lett. A B_{var} sor eleget tesz az ismétlés igényének, de az új zárómotívum révén az újdonság várásának is. A hosszú darab vége felé megszólaló emelkedő motívum kiválóan frissítő hatású.

2) Az említett magyarországi források azonban még tovább mennek a Te Deum ünnepi, hatásos befejezése érdekében. A harmadik szövegszakasz végére egy rendhagyó átvezető dallamfordulatot iktatnak, majd az utolsó szövegszakasz dallamát kvarttal föltranszponálják. A teljes szakasz e magas tartományban szól, s az új, kvarttal magasabb hangnemben fejeződik be. (Szinte hihetetlen ez a megoldás, de az olvasatok biztosak, sőt további párhuzamokat is lehet találni a cantus planusban erre a technikára.)

A két zenei sajátosság felismerése további filológiai és összehasonlító vizsgálatokra, végső soron a teljes magyarországi Te Deum-hagyomány feltárására indított.⁷ A XVI. században kezdődő magyar nyelvű protestáns gyakorlat emlékei (egyetlen, közvetlenül német mintát követő följegyzés kivételével) a középkor végi, különleges hazai változattal zeneileg pontosan megegyeznek. Ennyi dokumentum egybehangzó tanúságát el kellett fogadni, annál inkább, mert a szóban forgó dallamváltozat művészi hitelessége kétségtelen.

De mit tud a bemutatott Te Deum-változatról a nemzetközi, külföldi forrásanyag és kutatás? Sajnos eddig kevés Te Deum-adat vált a zenetudományban ismertté, s ez a valós forráshelyzetnek is megfelel.⁸ Minél elevebben élt egy darab a gyakorlatban, annál ritkábban kottázták le. A hetvenes években folytatott kutatásaim odáig vezettek el, hogy sikerült referenciát találni a hazai dallamváltozat zárószakaszának egyéni formulájához, a-ra visszakanyarodó kadenciájához. E dallammotívum variánsa megvan az 1683-ban Prágában nyomtatott Kancional Czesky-ben (329–332.). Másképpen van azonban alkalmazva, mint a magyarországi forrásokban: nemcsak a negyedik szövegszakaszon jelenik meg, hanem már a másodikon is. Ugyanakkor egyik szakaszban sincs jelen végig, s mindkettőt az eredeti lehajló formula zárja. A magyar változattól az is megkülönbözteti, hogy a dallamkezelés szillabikus. Az egyezés nehezen értékelhető történetileg, mivel egyelőre középkori cseh adat nem támasztja alá. Ma tehát még nem lehet megállapítani, hogy viszonylik ez a közlés a jóval korábbi magyarországiakhoz.

A darab negyedik egységének feltranszponálását mindeddig külföldi példán nem sikerült kimutatnom. Mindössze egy irodalmi említés utalt erre a szokásra, melynek értelmezése azonban nem volt teljesen világos. Guillelmus Durandusnak, a XIII. században élt tudós főpaprak liturgiagyógyarázatára gondolkodó, a XIX. századig használt *Rationale divinatorum officiorum*-ra.⁹

⁷ Vö. Szendrei Janka: „Első hangjegyes népénekünk ...”

⁸ Mái a legalaposabb tanulmány Peter Wagner: „Das Te Deum”, *Gregorianische Rundschau* 6 (1907) 49–55., 65–70., 81–85., 98–104., 114–118.

⁹ Guillelmus Durandus: *Rationale divinatorum officiorum*. Kiad. N. Doard. Lugduni 1568. Lib. V., Cap. III., fol. 228. Vö. Szendrei Janka: „Die Tedeum-Melodie ...”.

I

330 Písné o Svätém

Tebejsz zové meloností slávy své Pa ne Tebe přelámy

Apostolský chválí Bár: Take přocěký: chvalitěbný po

ce: Tý svatých Máčedinský: chválí slávocejšlop: Lepo

okřesťuzenokóm: svatá vyznání Obecná Cytém: Dce ue

II

šapat vele hno st: Velečného tvocho pravého / a gediého

Šta: Svaté ho také Věstí eke Du cha. Tye Kráľstvo

noší Břestě. Ty Dceš: od večnosti Syn večny gš. Ty kvy

svobodomj cher přegři sloučestnostj: nešpřat gš svrocan cnyu

III

331 Trojgly.

Daněšlym. Ty Dsjo přemohl vsěkca estřošzovet / ocovet

gš vešjom Kráľovstvj Těcké. Ty na Dřevcejš Bošjer

šit / w Slavostj Dceve. Měť vešjom / se májo javoť přigiti:

Prošpřestne et / ipomestjšym slábošlím: křestjš gš moť přo

vráho Křestj vřstapit. A rač ge večnca: a špatj Svätym

slávan darovet. Špat šd šedj Gšpo di ne: a poščny

večnecj šet mo: A spracovjšge / a povyš veššch špřch mč

nyš aš na veš. Po vsěkdy našeš dny / věčnecje moš

622 104

IV

332 Písné o Velebné

rodě: A chvalíme Švátce své slávoť aš na veš: y také na

veš: mš. Rač Gšpodine mšžsky y w vešto čas: bez poščny

špřch estřboť náš. Šmálgje nad námi Gšpodine / smálg

je nad námi. Dvaš uniošpřestjšj eue nad námi Gšpodine /

škos gšne návešji měť w coe. W et Gšpodine vaššal šem /

nebovat zřahabent aš na veš ty veš

Oltáři Svätosti.

333

Što: A na šmú bndj šem.

III

šreg mly Gšp Břestě / veššg Šy

na Pan ny šestě. Št et nyš věrať vrdim.

šym pevoť tomu vešjm.

Šeť ty mšg mly Špáštěl / vsšbo Švátca Wylupit

tel / z čřstve Dámy narozeny / a na Křestj emučeny. Š Gš

in vječ Chleba nej / švž Křez to slovo šopomj / neš gšst

prave Bōšj Čho / křez gšst na Křestj pulo. Š Křez

Křez nyš přestěge / vobu Dřev oděnge / na vsšch bēčch

odpustjšj / žmúš Pěčelajch vyřapenjš Š O přestřatnyš

Dakřet / přezřboaucy Špáštěl / deť nám vsšem žmúš vřst

ti / a smloššit přigiti. Š Voba meho gš ti čvčaljm / Dv

šš švan gš š velebim / gakožto Šaratan Trojgly / švato

švatan mlavjm šej. Š Račš šlby šle špřty. Dřau de

nečej zřhřnauť / deť šeg ševčan deřiti / a mloššit š přeg

mati. Š Deť doberjm Křestřanem šem / w doberch špř

čch ševavati / a deť bēčch w deť šonám / švotem věčnec

švotem. Š Křestě pro tvě Dmúčj / deť nám bēčch

631

2. példa. A négy szakasz dallamformulái: Kancional Czesky 1683: 330–332.

Ebben az olvasható, hogy a Te Deumnak *Per singulos dies*-el kezdődő részét, tehát az utolsó tartalmi szakaszt „magasabban éneklük”.¹⁰ Csak annyit jelent-e ez, hogy a mélyebben fekvő harmadik szakaszhoz képest a negyedik mindenképpen magasabb? Vagy gondolhatunk-e arra, hogy az egész darabhoz képest magasabb, tehát a magyarországihoz hasonlóan transzponált zárószakaszt ismert a szerző? Nem lehetett biztos az sem, hogy milyen földrajzi körből meríti Durandus a megfigyelését. Bár délfancia származású volt (narbonne-i kanonok, majd Mende püspöke), de Itáliában, sőt a római kúriában is működött, a pápa diplomatájaként pedig sok helyen megfordult.

A nyitva hagyott kérdésre egy hazánkban nemrégiben felbukkant, XVII. század elejéről való, ám hagyományos elemeket is tartalmazó kódexnek, egy graduálénak megismerése kínált legalább részlegesen választ. A magántulajdonban lévő, 153 fóliós pergamen kötet¹¹ egy nagyobb könyvsorozat záró, kiegészítő tagja lehetett. Anyagát hangjelzett¹² votívmisék, hiányos kyriále, Mária-antifónák és gyászmise alkotják. Lapszélein gyakran a Lorenzo Conde név olvasható. Vagyontárgyként kerülhetett Magyarországra, zenei tartalma alapján pedig délfancia vagy spanyol eredete valószínű.¹³

Ez a kódex a 119. fólió előtt, a kyriále végén hiányos, majd a „Patrem * omnis terra veneratur” szavaktól kottás Te Deum-lejegyzés következik a 125. folióig. A darab harmadik szakaszát az „usque in aeternum” szavaknál felkanyarodó dallammotívum zárja, majd azt egy kvarttal föltranszponált zárószakasz követi. Minden úgy történik, mint a magyarországi gyakorlatban, a darab egésze a kezdésnél kvarttal magasabban fejeződik be. Fontos különbség azonban, hogy a negyedik szakasz dallamvariánsa más: nem hoz új anyagot, hanem pontosan megfelel a második szakasz lefelé hajló formulájának. Emellett a darab más pontjain is megfigyelhetők további apró zenei különbségek. Míg tehát a cseh kancionáléban különleges záró *dallamformulánk* variánsa maradt fenn, a új kéziratban a darab végét megemelő *transzponálási technika* párhuzamára találtunk, habár a formulakészlet a miénktől különbözik.

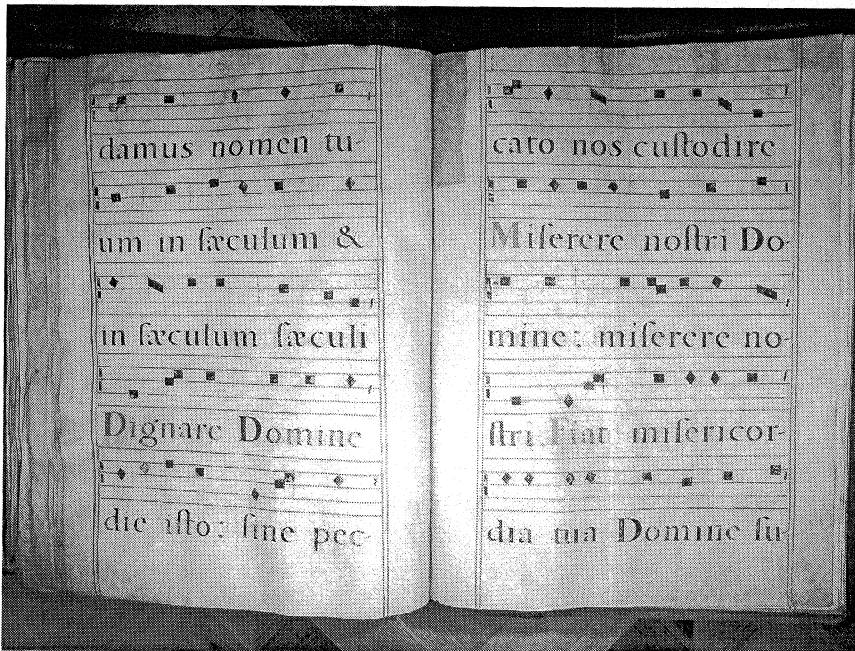
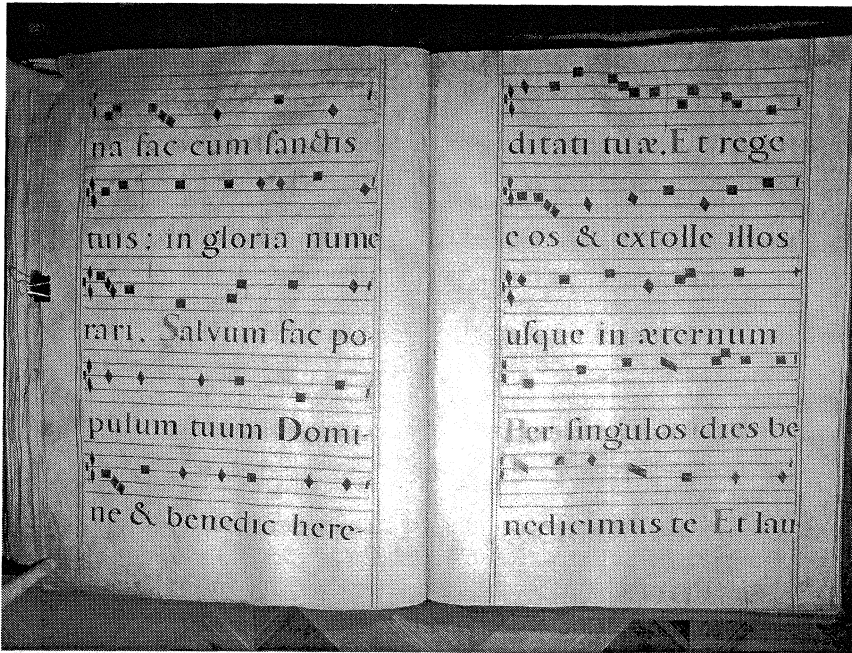
Nyilvánvaló, hogy a graduále-kötet anyagának Magyarországhoz közvetlen köze nincsen, egyértelműen külföldi kéziratról van szó. Te Deum-lejegyzése annyiban segít a magyarországi hagyományt értelmezni, hogy megerősíti: valóban létezett a dallam végét megemelő gyakorlat. Vagyis még ez a párhuzam is az olvasat helyességét igazolja elsősorban. Amellett természetesen világosabbá

¹⁰ „Nocturnis finitis, campanae pulsantur, et Te Deum laudamus alta voce cantatur, ad notandum, quod manifeste et mirifice ecclesia tempore gratiae laudat Deum, etc. Quod vero finis eiusdem cantici ibi *Per singulos dies* et alii versus sequentes *altius canuntur ...*” etc. Lásd a teljes szöveget és magyarázatát in Janka Szendrei: „Die Tedeum-Melodie ...” 194.

¹¹ A lapok mérete: 68x51,5 cm. A borítótáblák mérete: 73x59 cm (fatábla bőrrel bevonva), mindkét táblán 5-5 veret.

¹² Öt piros vonalon kvadrát notáció.

¹³ Dobszay László és Kiss Gábor anyagelemzése alapján. Kiss Gábor szerint a kyriále repertoárja és dallamai különösen erősen érvelnek a liturgikus anyag délfancia eredete mellett. A beírásokban olvasható Conde családnév különféle variánsokban írva előfordult Magyarországon is.

3. példa. A III-IV. szakasz találkozása: Conde-graduále, XVII. sz. eleje: fol 124^{r-v}

teszi a délfrancia származású Durandus szövegének az értelmét is, megerősítve, hogy az is transzponálásról szól. A két adat erősíti egymást.

Míg azonban a graduále egyes kérdésekre válaszol, új kérdéseket is feltesz.

Vajon a régebbi, virágzó középkorban egyáltalán le kellett-e kottázni a transzponált zárású formát ahhoz, hogy úgy énekeljék a darabot; nem lehetséges-e, hogy választható előadásmód volt ez ott is, ahol a szokott magasságban notálták a zárószakaszt?

Vajon általános európai gyakorlat volt-e a Te Deum ilyenfajta ünnepi „hangszerelése”, vagy csak bizonyos intézményekben és régiókban éltek vele?

Vajon megállapítható-e valaha a magyarországi gyakorlat közvetlen mintája?

Végleges válaszokat bizonyára csak a teljes európai Te Deum-hagyaték feldolgozása után lehet majd adni. Mindenesetre a német források, amelyek körében eddig a válaszokat kerestem, nem ismerik ezt a fajta transzponáló lejegyzést, sőt magának az alpdallamnak a kottás rögzítésével is küszködnek.¹⁴

A magyar Te Deum mintájának, eredetkérdésének megoldásához talán a darab kis részleteinek megfigyelése és összehasonlító vizsgálata vezethet közelebb. Két mozzanat segít az alapvető tájékozódásban:

1) A Te Deum negyedik zsoltártónushoz közel álló második és utolsó szakaszánál jól megállapítható a zenei dialektushoz való viszony. A német források e részben a pentaton, más néven germán dialektushoz igazodnak. A sorok végén a c' g e kadenciát képeznek (s így jár el Magyarországon a németből fordított Eperjesi graduál-béli Te Deum is).

A „latin” országok forrásai itt a diaton dialektusnak megfelelően a h g e, vagy a h gf e formulát választanak. Velük tart (az említett Eperjesi graduál kivételével) minden magyar forrás, de még a XVII. századi cseh kancionále is. Tudva a magyarországi gyakorlatnak a pentaton dialektushoz való tartozását, ez olyan különleges helyzet, hogy mindenképpen magyarázatot kíván. Vajon lehetséges volna, hogy a Te Deumot egykor mediterrán forrásokból tanultuk meg? A kérdés felvetésében természetesen az is inspirál, hogy Te Deumunk bizonyos szempontból legközelebbi rokonát egy délfrancia kéziratban fedezhettük fel.

2) A másik feltűnő sajátosság Te Deum-dallamainkban a díszítmények bőséges alkalmazása, a kadenciák öt-hat hangos kis-melizmákkal való körülírása. Erre a jelenségre sem a pentaton, sem a diaton dialektusterületen nem találtam párhuzamot, a cseh változatban sem. Mint a passió-hagyomány hasonló alakításánál, valószínűleg a Te Deum vonatkozásában is gondolhatunk itt saját, hazai „feldolgozásra”, a zenei ízlés és köznyelv hatására.

¹⁴ Itt a Te Deum egy másik részéből emelnek ki tudatosan, rendkívüli alkalommal egy verset (*Te ergo quaesumus*), hogy azt háromszor ismételve egyre magasabban intonálják. Lásd Hans Volz: „Die Liturgie bei der Ablaßverkündigung”, in *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 11 (1966) 114–125., különösen: 116; idézi Szendrei Janka: „Die Tedeum-Melodie ...” 195.